

Hatalom és erőszak etnikai kontextusban

Az erőszak, azaz a gondolkodás „ellen-tárgya”

Az erőszak zavarbaejtő dimenziói mindig kihívják a gondolkodást. A mai társadalomelméleti törekvések nagymértékben figyelembe veszik az erőszakot¹, megpróbálják felkutatni az erőszak keletkezési helyeit (a családtól kezdve egyéb szintekig) és megragadni az erőszak topológiáját. Mégis, az erőszak megnyilvánulásaiban mindig tapasztalunk valami rendkívülit, hovatovább, rendbehozhatatlant, ami nemcsak az eredendő törékenységünkre emlékeztet bennünket, hanem önértelmezésünk és gondolkodásunk teherbírása szempontjából is kizökentető erejű. Nem véletlen, hogy az erőszak megannyi formája megbéklyózza a nyelvünket, és az sem tekinthető véletlennek, hogy egy egész sor technikával rendelkezünk az akár az általunk, akár a nevünkben elkövetett erőszak semlegesítése céljából. Semmiképpen sem ismerhető félre, hogy *mindegyik* politikai rendben, akármennyire is rejtegetik a létrejövésében, alkalmasint a fenntartásában rejlő erőszakot, megtalálhatóak az egyesítés, az egybetömörítés, a reprodukció varratai...

Nos, ha a politikai hagyományt vesszük figyelembe, akkor rögvest feltűnik három megkerülhetetlen vonatkozás. Az *elsővel* arra a törekvésre célzok, amely az erőszak monopolizációjára irányul. Hiszen kézenfekvő, hogy az erőszakgyakorlás korlátozására, az önkényesség kiküszöbölésére van szükség, amely egybekapcsolódik az erőszak feletti ellenőrzéssel. Az erőszakra úgy tekintenek, mint olyan kategóriára, amely a politika előtti övezetektől (vagy a politika gyakorlásának destruálásából) adódik. Tudjuk, hogy az újkor óta az államnak kiváltképpen szerep jut ebben a kontextusban, minthogy az egyént meg kell fosztani minden erőhatalomtól. A *második* jelzés az elsőre

¹ A rövidség kedvéért, H. Arendt: *On Violence*, New York, 1970. Hátravan még annak igazolása, amit Z. Baumann észlelt, hogy az erőszak jelenségét vagy „alul-”, vagy pedig „túlteoretizálják”, *Life in Fragments: Essays in Postmodern Reality*, Blackwell, 1995, 139.

támaszkodik, az erőszak alkalmazása ugyanis mindig igazolásra szorul. Az erőszak voltaképpen csak monopolizáltként legitimálható a politikai rendszerben. A *harmadik* megjegyzés szerint általános a meggyőződés, hogy az erőszakot a megengedhetőség szintjére kell csökkenteni, valamifajta minimum felé kell irányítani az egyének közötti életben.

Ugyanakkor az erőszak megfigyelmezése sohasem mutatkozik teljesnek, mindig jelen van valamilyen erőszakforma, maradék, erőszak többlet, excessus, amely kérélnthetetlenül kisiklik a rendből. Voltaképpen, amennyiben arra vállalkozunk, hogy a három iménti jelzést górcső alá vegyük, máris kérdések özöne zúdul ránk. Mert, valóban kérdezhettünk: a modern erőszakcselekvő nem a mitológia világából lép elő, nem a mitikus, sorsszerű erőszak képviselője ő, és ez a tény igazolást csikar ki belőle. Ám nem éppen az a gond nyomaszt-e bennünket az erőszakciklusok során, hogy ugyan fennáll az igazolás kényszere, de mégis előkerülnek olyan legitimációk, amelyek menlevelet adnak az erőszaktevésnek? Továbbá, ha az erőszak csak eszközként használható (elrettetés vagy büntetés céljából stb.), akkor nem vagyunk-e kénytelenek megannyi esetben megtapasztalni az eszközök és a célok nehezen felfejthető összefüggéseit? Nem éppen akkor érzük-e tetten az erőszak-megnyilvánulások legzavarbaejtőbb aspektusait, amikor *már* nem látjuk az erőszak eszközlétét, hanem az erőszakot kényszeredetten nehezen elemezhető történésként, megnyilvánulásként elemezzük? Nem mélységesen nyugtalanító-e, hogy milyen vékony talajon állunk, ha az eszközök jogosultságáról és a célok igazságosságáról kell döntenet az erőszakgyakorlás környezetében? És nem vagyunk-e kénytelenek az erőszak problematikumával erőteljesen szembenézni akkor, amikor az erőszak segítségével kívánják alárendelni, megtörni az erőszakot? Ha a kérdés fonalát átirányítjuk az erkölcsi terepre, úgyszintén nyugtalanító kérdések várnak ránk, mert nem próbára tevő tény-e, hogy az áldozat védtelensége, magárahagyatottsága nem hívja elő azt az etikai ellenállást, amelyet például Lévinas olyan fontosnak tartott?

Tapasztalati távlatok

Annak ellenére, hogy az ex-Jugoszlávia példáját nem lehet dramatizálni a globális etnikai erőszak mintázatának értelmében, az állam szövetének felbontásakor történt gátlástalan és tömeges erőszak állandó felhívást jelent a gondolkodásra. Fel kell vetnem azt a kérdést is, vajon az ex-Jugoszlávia széthullása, „összeomlása” analitikus értelemben hozott-e valami újat az erőszakra, különösképpen az etnikai erőszakra való gondolkodásba? Vagy pedig egyszerűen csak „a dolgok maguk” ismétlődnek megváltozott összefüggésben, nevezetesen a szocialista berendezés összeomlása után? Vajon csupán arról van-e szó, hogy a „véres széthullás” kontextuális vonatkozásairól beszélhetünk, amelyekkel csak bővítjük az erőszak már meghatározott elméleti formáit?

Nem a jugoszláv szétesés tapasztalati dinamikája érdekel itt különösen. Emlékeztetek arra, hogy az „erőszakkal kiváltott széthullás” olyan helyzetben következik be, amikor bebizonyosodik, hogy lehetetlen fellelni és érvényesíteni a szocialista projektum megreformálásának lehetőségeit. Az ex-Jugoszláviát elkapta az említett projektum belső feltételei eltűnésének világméretű hulláma, véglegesen elveszítette a két tömb közötti pozícióját (úgymond „helyi értékét” e köztes pozíciónak), a hidegháború keretében kialakult sajátos helyzet élvezetének lehetőségét, különösen a külföldi adományok címzettjeként. Attól a helyzettől eltérően, amikor nemzetközi szinten „szereplőként” (Jugoszláviaként) létezett, amelynek megvolt a meghatározott manőverezési tere, az Európán kívüli világban teremtve szövetségeseket, találva partnereket, voluntarista önbizalommal pedig átléphette a gazdasági korlátozásokat, most olyan konstelláció jött létre, amelyben ugyan ezen szereplőt „beletaszították” a világfolyamatokhoz való alkalmazkodás kereteibe. A nyolcvanas évek végén megkezdődtek a gazdasági reformok, a privatizáció, de a politikai és a gazdasági szféra ellentmondásai nem tették lehetővé, hogy Jugoszlávia belső átalakulása békés úton menjen végbe. Hozzáfűzhetjük, hogy Jugoszlávia leépítése szerkezeti lehetőségként már korábban is felvetődött, de e folyamat modalitásának kérdése Milošević fellépése után kerül teljes erővel a felszínre. Itt tehát az erőszakról, mint Jugoszlávia széthullásának *formájáról* beszélünk, és annak messze ható következményeiről, amelyek mindmáig felismerhetők. A széthullás tehát nem csupán az állam hanyatlásának következménye volt, ahogyan az ilyen jelenséget a vonatkozó elméleti irodalom kezeli, hanem a belső és külső dinamika bonyolult összefonódásának a megnyilvánulása.

Nyomon követhetjük a felhalmozódó eseményeket, amelyeket visszahatóan ok-okozati összefüggések kapcsolnak össze: a valóság ideológiai formálása válságának első megnyilvánulási formái; a sajátos jugoszláv út kiürülésének jelei; a liberalizációnak a hetvenes években történt letörése (annak reményével, hogy a nemzeti törekvéseket pacifikálni lehet a monolit politikai struktúra keretében, azaz a hatalom nemzeti-kommunista elitek közötti felosztásának erősödése); a szélesebb rétegek korábbi gazdasági lehetőségeinek a csökkenése; a centripetális és a centrifugális törekvések konfliktusainak újraéledése, ami a mindinkább halványuló központi autoritás leépüléséhez vezetett; a nemzeti elitek konkurens „játékai”; bizonyos entitások sikertelen integrálása a jugoszláv projektum menetébe (ez különösen az albánokra vonatkozik, ami a nyolcvanas években válik nyilvánvalóvá); a terület felosztása a hatalmi konstelláció arányában (következetlen regionalizáció, ami a nacionalizmust fűtötte); majd a populista energiák mozgósítása a nyolcvanas évek végének összefüggéseiben, a kilencvenes évek háborús körülményeire való utalással; a nacionalizmus „demokratizálása” az etnikai kódoknak a pártlabirintusokból az utcára történő átömlesztésével. És elegendő lesz, ha egy pillanatra megállunk az utolsó állításnál, mert példászerűnek tűnik a mód, aho-

gyan Miloševićnek „intézményen kívüli” utakon sikerül Vajdaságba jutnia. A fellépése ugyanis (amelybe, persze, a tartomány helyzetének alkotmányellenes megváltoztatása is beletartozik) megjelöli az etnikai megnyilvánulások áradásának „demokratizálását”, s annak lehetővé tételét, hogy a megváltozott környezetben összeolvadjon a korábbi kommunista időben felrakott béklyók alóli felszabadulási folyamat és a nemzetközpontú hangulat elburjánzása.

Amikor e kérdéseket feltesszük, azonnal felvetődik az etnikai erőszak jellegének kérdése is. Az *első* mozzanat: történelmi emlékeztetőként rámutathatunk arra, hogy a nemzet kialakulása és az erőszak között nem véletlen kapcsolat van, amint azt számos példa bizonyítja. Az erőszak tehát egyáltalán nem valamilyen külső tényező a határok megrajzolása, a nemzeti alakulatok lekerekítése során, a kizárólagosság és a befogadás dialektikájában, ami a nemzetté válás folyamatának belső dimenzióját képezi, és ennek megfelelően „strukturális erőszakról” beszélhetünk, amely egyidejűleg „látható és láthatatlan”. Ez azonban még mindig csak közvetetten vet fényt az elemzett eseménysorra, mert kérdés, hogy megelégedhetünk-e a pusztá emlékeztetéssel. Őrizkednünk kell attól is, hogy kiegyenlítsük az erőszak minden formáját, amelyek a hovatartozás érvényre jutattása miatt történtek. A *másik* mozzanat: ha szemügyre vesszük a politikai rendszert, a többközpontú nemzeti konstrukció megszilárdítása után Jugoszláviában a hetvenes években felvetődött a performatív ideológiai kódok intellektuális produkciójának a kérdése. Ha ezt az állítást közelebről megvizsgáljuk, világosan előtűnik a performatív valóság megteremtőjének a konstitutív szerepe. Különösen a későbbi események távlatából látszik világosan a legitimációs-performatív gyakorlat, amely igazolja az államilag közvetített erőszakot a nemzet, a területközpontú ambíciók nevében való alkalmazását, és amely a nemzetet az előre igazolt erőszak referenciájaként ismeri el. A nemzeti identitás különféle dimenzióinak a kialakításában a politikai, kulturális és médiaeliteknek, az állami értelmiségieknek, akiknek különben is nagy jelentőségük van Közép- és Kelet-Európában, továbbá a nemzeti zurnalisztáknak alkotó szerepük van. Ők találják a médiában azt az üzenetet, hogy az adott népesség mások gyűlöletének a tárgya, tehát öngazoló képet adnak az adott népességnek olyan értelemben, hogy az a mások gyűlöletének az objektuma.² Más szóval, az azonosulások olyan képleteit dolgozzák ki, amelyek az erőszakot jelképpé alakítják át, vagy pedig éppen a nemzeti szimbólumból következtetik ki az erőszak lehetőségét.

² A gyűlölet e mechanizmusát (a „mások ok nélkül gyűlölnék engem” áttételes állítás áll a gyűlölet stratégiájának központjában) Etikájában már Spinoza leírta, amihez szinte nincs mit hozzáfűzni, belefoglalva még a mai gyűlöletbeszédet is. A mások velem szembeni gyűlöletének az állítása által áldozattá válok, aki igazoltan védekezik, meghatározott lépéseket tesz, s azzal az állítással, hogy a másik gyűlölködik, elérem az öngazolás hatását. (Spinoza *Etika*, III. rész, 40–50. tézis.)

Az elit és a szub-elit különféle részei *irányítják* a meglevő félelmeket, az energiát az erőszakra való készenlétre irányítják, amely a tömeg szintjén juthat kifejezésre. Ők azok a szereplők, akik a „nem állami” intézmények, a „civil szektor” erős hálózatát építik ki, amelyet a nemzet védelmére mozgósítanak.

Ha felidézük B. Anderson megjelölését a nemzetről, mint elképzelt közösségről, nyilvánvaló lesz, hogy az ex-Jugoszláviában egy másik, mégpedig ellentétes eljárást kellett véghezvinni: annak a meggyőződésnek a kialakítását, hogy Jugoszlávia többé már „elképzeltetlen”, hogy ezt a heterogén közösséget többé már nem lehet elképzelni.³ „Jugoszláviának” mint imaginárius entitásnak a leépítése és a nemzetnek a mítoszteremtő politikai tevékenység közvetítésével történő felújítása megkövetelte az elit diskurzív gyakorlatát. Ha tovább lépünk, azt látjuk, hogy az egykori egypártrendszer politikusi rétege könnyen alkalmazkodott az új viszonyokhoz, kialakultak azoknak a nem formális hatalmi központoknak a „szürke övezetei”, amelyek ellenőrzik a termelőeszközöket, behatolnak a médiába, és meghatározzák a távlatot, amelyben formálhatják a politikai kérdéseket. Egyszerűen, a nemzeti politika mindig az intézményes normák, a meggyőződések, az eszmék, a gazdasági dinamika összefonódásának fényében zajlik. A különféle elitek mito-politikája a nemzeti valóság teremtő vonatkozásait alkotja. A sarkukban ott vannak a „nemzeti vállalkozók” figurái, akik az etnikumot pozíciószerezésre használják fel, beférkőznek a média uralta közterületekre, konkrét témákat adnak a „mások gyűlöletének áldozata” irányvételhez. A nemzeti retorika alkalmazói fellépésük során egyrészt az öncélúsáig dicsőítik a nemzetet, másrészt viszont olyan teret nyitnak, ahol éppen a nemzet válik a pozíciószerezés eszközévé az átalakulás során. A szónoklatok emelkedett, mito-politikai hangvételébe minduntalan alkalmazási tartalmak keverednek, amelyekben az etnikumot az előbb említett értelemben használják, a haszon és a ráfordítás számító összevetésével. Ez csak azt bizonyítja, hogy a nemzeti alakzatot mindig a gazdasági, az ideológiai és a politikai strukturális mozzanatok bonyolult összefonódásaként kell szemlélni.

A nemzetről szóló mozgósító szónoklatok mítoszi magvát általában az adott nemzet méltóságára, a nemzeti hősök sorára vonatkozó beszédmód, a felidéző retorika adja. E mítoszi vonatkozás mindig utal a méltóság ellenségeire is, akiket meg kell büntetni, az etnikai erőszakot pedig azokkal szemben alkalmazzák, akik nem tartoznak e méltóság viselői közé, vagyis a más etnikumokkal szemben, de a saját soraikban is azok ellen, akik nem fogadják el e mítoszteremtő politikai önértékelést.

Azonban ezeket a jól ismert tényeket, amelyeket már különben is részletesen elemezték, nem lehet úgy értelmezni, mint az érzelmek távirányítását,

³ Így pl. R. M. Hayden: *Imagined Communities and Real Victims: Self-Determination and Ethnic Cleansing in Yugoslavia*, in: *Genocide, Anthropological Reader* (ed. by a. L. Hinton), Blackwell, 2002, 23.

vagy ami még rosszabb, mint felülről alakított nemzetesítő távlatot, amelyet varázserejű manipulációval (valamilyen delejes elbűvöléssel) erőltetnek rá a démosz tagjaira. Az erőszakot, amint azt Jugoszlávia széthullása is bizonyította, sohasem lehet kizárólag a különféle elitek és a történelem kódében imbolygó tömeg vertikális kommunikációjával megmagyarázni, mert mindig léteznek az erőszaknak bizonyos formái, amelyek horizontálisan terjednek szét.⁴

Ami fontos: mikor és milyen történelmi körülmények között készítenek fel egy etnikumot arra, hogy vállalja *az erőszak alkalmazásának a kockázatát*, illetve mikor kerül túlsúlyba az a megnyilvánulás, hogy az etnikai önmegevalósulásnak, önérvényesítésnek *az erőszak* a megfelelő formája. Az erőszak előkészítése ugyanis számtalan melléktermékkel jár, amelyeket mérlegelni kell. Az ilyen irányvétel még olyan szemléletet is megkövetel, amely sokkal szélesebb az imént említetttnél, jobban mondva, megköveteli a vertikális és a horizontális kommunikáció egyidejű áttekintését. Egyfelől a felaprózott, olykor egymással versengő, olykor a nemzeti szálakat egy kötegbe fogva egységesülő elitek performatív-nemzetesítő teljesítményeit látjuk, másfelől pedig az egyének közötti vibráló viszonyokat, közösségük amorf formáit, és meghatározott helyzetekben olyan tömeget, amely fogékonyságot tanúsít a különféle elitek nyilvános retorikája iránt, mert felismeri magát e retorika címzettjében. Csak az érintkező kommunikációs felületeknek, az elitek és a néptömeg atomjának szerepét vállalni kész egyének közötti kölcsönös viszonyoknak a vizsgálata teszi lehetővé az alaposabb elemzést. Természetesen, ezzel csatlakozom az elitek és a média által befolyásolt tömeg összehajlása, szövetsége olyan formáinak elemzéseéhez, amelyeket az ex-Jugoszláviában, legfőképpen Szerbiában lehet figyelemmel kísérni. Mert a nyolcvanas évek során végbement populista mozgósítás kontextusában igencsak szólni kell

⁴ Ezt nem befolyásolja még az az esetleges észrevétel sem, hogy Milošević és együttese saját hatalma megerősítése érdekében instrumentalizált egy állapotot. Nem téveszthetjük ugyanis szem elől azt a tényt, hogy Milošević fellépése megszakította a vajdasági kommunista képviselők korábbi gyakorlatát, egy meghatározott interregnumban „nagyobb jogokat”, „a kollektivitás kinyilvánításának lehetőségeit”, a korábbi represszív gyakorlat ártértékelését kínálva a kisebbségeknek. Semmit sem változtat ezen az ellentmondáson az a tény sem, hogy rá lehet mutatni a közvéleményben a plebiszitáris manipulációkhoz vezető rövid útra, ami Szerbia alkotmányának meghozatalát eredményezte (1990), amely komoly szeparatív tartalmakat foglalt magában. Itt az a lényeges, hogy a „demokratizáció” (amely Miloševićhez kötődik) paradigmatikusan a „nemzeti védjegyhez” kapcsolódik. És ha már háborúról és demokráciáról esik szó, megemlítem, hogy különösen M. Mann bírálta a „demokratikus béke iskoláját”, amely szerint a demokrácia és a háború között szakadék tátong, s ennek kapcsán *expressis verbis* összehasonlította a titói korszaknak és Milošević posztkommunista időszakának autoritárius helyzetét: “The dark side of democracy: The modern tradition of ethnic and political cleansing”, *New Left Review*, 1999, No. 235, May-June.

az olyan elképzelésekről, hogy váljunk Eggyé (Lefort), az olyan törekvésekről, amelyek a szubsztanciális identitásokkal szembeni követelésekkel olyan államalakzatot akar, amely mentes a felosztásoktól, azaz oszthatatlanságával *Nevet* ad az alaktalan nemzeti igényeknek. És ha ismételten megállapítjuk, hogy olyan rendszerről van szó, amely konstitúciós elvként szüntelenül tömegességet reprodukál, világossá válik, hogy itt populista megnyilvánulásról beszélhetünk. Ez vezért igényel, megköveteli a Vezér karizmáját, hogy formát öltjön az Egy Névből, amely formát adományoz a nemzeti irányulásnak az „Egynek” a közvetítésével.

Óvatosan kell tehát lépkednünk az interpretációs egyoldalúságok között, hogy megtaláljuk az ösvényt Szkülilla és Kharübdisz között. Egyrészt bírálatnak vetem alá azokat a megközelítéseket, amelyek megalégszenek azzal, hogy az elitek manipulációjában ismerjék fel a mértéktelen erőszak elburjánzásának az okát. A különféle elitek manipulációs tevékenysége, az érdekek dinamikájának számítgatása nagy szerepet játszik a nemzet nevében való fellépés formálásában. Érdemes ismét hangsúlyozni konstitutív szerepüket a nemzeti dinamika stratégiai megfogalmazásában, különösen, amikor a demokratizálással a „senki földje” nyílik meg, a hatalom „üres helye” mutatkozik meg, ahogy ezt a már szóba hozott Lefort klasszikus módon kifejtette, amelyet meg lehet tölteni nemzeti kódokkal. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az elitek és a tömeg közötti viszonyt az eszközviszony szempontjából vizsgáljuk. A nemzeti eliteknek a kalkulációs taktikákba való beruházása nem volna sikeres, ha nem léteznének befogadók, akik a „manipulátoroktól”, tervezőktől, a nemzettaktika/stratégia kidolgozóitól éppen ilyen meghatározott önszugesztációs üzeneteket kívánnak hallani.

Álljunk meg, és világosan szögezzük le, a jugoszláviai konstelláció keretein belül fellángoló etnikai erőszak elénk helyezi a tényt: az etnikai erőszak és a demokratizáció között meghatározott összefüggés áll fenn. Minden bizonnyal ez a megállapítás intrigánsnak bizonyul, ugyanis nyugtalanító az etnikai erőszakot a demokrácia fényébe vonni. Mert, kérdezhetnénk, nem a demokratizáció kezeskedik-e mindennemű erőszak tompításáért, és elviselhető szintre való csökkentéséért? Félreértés azért ne essék, nem azt mondom, hogy a demokratizáció volt az *oka* az erőszak tombolásának, azt azonban mégis állítom, hogy a demokrácia és az erőszak „felszabadulása” között *korreláció* fedhető fel. Nem a nyolcvanas években életbe lépő demokratizáció-e az, amely lehetővé teszi, hogy a korábban pártkanálisokba szorított etnikai megnyilvánulások teret nyerjenek? Nem a „nép nevében” gyakorolt *demokratikus* politikát láttuk-e érvényre jutni, amely erőszaktermelőnek is bizonyult? Nem azzal az esettel nézünk-e szembe, amikor a démosz határai egybeesnek az ethosz határaival?

Az eliteknek a manipulációs tevékenységbe való beruházása azonban nem eleve sikeres, hanem éppenséggel kockázatos, amit a miloševići rezsim

útvonala is bizonyít, a tömegtől kapott mandátum mindig ideiglenes, és előbb-utóbb felülvizsgálat alá esik. A történelem mozgatóerejének felhasznált tömegek bizonyos idő elteltével nem érzik úgy, hogy teljesültek a kívánásaik. Az elit „szavazásra” (Hirschmann) szólítja fel a tömeget, ám fogékony receptorok nélkül, azaz aktív befogadás hiányában – hangsúlyozom, az adott *strukturált történelmi kontextusban* – nem lehet megmagyarázni az erőszaknak, mint megengedhetőnek az elfogadására való készséget. Másrészt, el kell vetni az olyan törekvést, amely valamely etnikai entitást az eleve adott és egynemű kollektív szereplő értelmében szemléli. Az „etnikum”, „etnikai csoport” rendkívül fluid kategóriája azonban mindig meghatározott kollektív akciók közvetítésével formálódik, ami azt jelenti, hogy csak a politikai gyakorlat teremti meg az etnikum „kategóriáját”.⁵ Nem létezik közvetlen út, amely a „tömegtől” az etnikumig mint kollektív szereplőig vezet, tehát meg kell vizsgálni azokat a kollektív akciókat, amelyekben az etnikumok újból kialakulnak.

Az erőszak az etnikai kontextusban

Az erőszak általában az erőnek a testi sértések okozására, vagy a meghatározott akciók kikényszerítésére való közvetlen alkalmazásának összefüggésében jelenik meg. Az elmélet mérlegeli az erőszak és a hatalom közötti különbségeket. Például, H. Arendt elválasztja a hatalmat és az erőszakot olyan értelemben, hogy a hatalom gyakorlása mindig lehetséges az interszubjektív viszonyokban (mert a hatalom sohasem az egyén tulajdona), míg az erőszak a fizikai erőhöz hasonlatos, és az erő megsokszorozására használják. Az erőszak meghatározott célokat szolgál, a politikai életben pedig kalkulációnak vetik alá. Az agressziótól eltérően, az erőszaknál érdemes átgondolni a megnyilvánulását megelőző okok összefüggéseit, ezért nem lehet a nem kiváltott akció értelmében kezelni. Ennek alapján Arendt arra a következtetésre jut, hogy a hatalom korlátlan, nincsenek fizikai korlátozottságai, mint az erőnek, az interszubjektív viszonyok között helyezkedik el, kollektív akcióra van utalva, és a határait csak a többi ember szabja meg. Mert az, aki a hatalmat gyakorolja, azt csak a mások beleegyezésével valósíthatja meg, és meghatározott csoportok nevében léphet fel. Arendt élesen bírálja a hatalom és az erőszak egybemosását, hogy az erőszakot túl gyakran a hatalom szélsőséges megnyilvánulásának tekintik. Lényeges, hogy még a totalitárius hatalomtartók is (akik alkalmasint kínzáshoz folyamodnak) a hatalom gyakorlását keresik, vagyis az erőszak a saját mélyén a hatalmat igényli.

⁵ Bizonyos idő múltán a „cézári mandátumú” vezér és a tömeg útja különválik. A korábban mozgósított tömeg apatikussá válik, egy ideig még támogatja a vezért, de már felbukkannak a kétségek is.

Röviden: *nem* érték egyet az arendti érveléssel. A hatalom és az erőszak között valóban nem áll fenn folytonosság, jelentékeny különbségek azonosíthatóak. Példának okáért, a hatalom effektusai függnek mechanizmusainak elrejtésétől, mert a valamifajta rejtekezés a hatalom önvonatkozó dimenzióját jelenti. Az erőszak pedig a láthatóság övezeteibe lép be, egyfajta pozíciót testesít meg a láthatóság rendjében. Hiszen, nem irányul-e az erőszak a megtörtetés, a megsebzés látható jeleinek megteremtésére, valakinek, másoknak, a Másiknak a láthatóságban elfoglalt helyének a destruálására? Hogyan érthetnénk másképpen, hogy időről időre találkozunk a történelemben az erőszak különféle spektakulumaival, az erőszak döbbenetes látványaival, amelyek szinte megigézik a nézőket? Nem vagyunk-e kénytelenek megállapítani, hogy az új évszázadban az erőszak tolakodó módon ott van a médiumokban, hogy alkalmazkodva a közeghez mediális spektakulummá válik?

Szokás úgy érvelni, hogy az erőszak tárgyiságára egyszerűsíti az áldozatot. Igen, de ezzel mégsem mondtuk el mindent. Mert, az erőszakcselekvés mindig beavatkozást jelent a társadalom szimbolikus rendjébe, az etnikai erőszak valójában különösképpen világossággal mutatja meg az erőszak *szimbolikus* dimenzióit. Másképpen szólva, minden erőszakban benne rejlik valamilyen (akár kimondatlan) szimbolikus igény is. Mert az áldozat sohasem pusztán pszichofizikai egységet testesít meg, hanem valamilyen azonosítást, az önvonatkozások sűrűsödését jelenti. Az erőszakcselekvés éppen ezt az azonoságdimenziót kívánja szétroppantani a testiség meggyalázása vagy a test megsemmisítésének segítségével. Ezt már a klasszikus, a mostanság kissé elfelejtett Clausewitz is tudta a háború kapcsán, mondván, hogy az ellenség elpusztítása valóban nem mellékterméke a háborúnak, de nem csupán a halottak szállítása a lényeges, mert az ellenség önbecsülésének megsemmisítése sokkal fontosabb. Hasonlót fogalmazott még E. Scarry nevezetes könyvében: a háborúban tomboló erőszak célja, hogy szétporlassza az ellenfél önértelmezését, azt a módot, ahogy az saját magát ismeri és felismeri. Itt pontosan az erőszak rendbehozhatatlan vonatkozását látjuk viszont, mert az erőszak arra céloz, hogy az áldozat visszavonhatatlanul elveszítse szimbolikus pilléreit, szimbolikus létezésének kapaszkodóit. Ezért van szükség a muzulmán nők nagyszámú megerőszkolására, avagy, az ellenfél területiségének megerőszkolására, valamint a városok elpusztítására. Az erőhatalom demonstrálása után az áldozat elveszíti az önazonosulás lehetőségeit, pozícióját a szimbolikus rendben.

Ugyanakkor, *contra Arendt*, a hatalom és az erőszak *nem* alternatív fogalmak, mert a hatalom, bármennyire is láthatatlan, vagy működőképes, nem működhet az erőszak legalább lappangóan fenyegető jelenléte nélkül. Nem létezik maradéktalanul „ártatlan”, szűziesen tiszta, mindenfajta erőszaktól megtisztított hatalom...

Rendezetlen megnyilvánulásával az erőszak kiterjed a renden túlra, mindig váratlan megjelenése destruálja a szabályszerűséget, beláthatatlan következményekkel járhat a rendre nézve. Elkerülhetetlen nehézségek vannak megnyilvánulásának racionális kalkulációjában, vagyis az erőszak szabályozásában. Az erőszak a rendszer és a rendezetlenség, az ellenőrzött és ellenőrizetlen, a reguláris és a nem szabályszerű, a tervezett és a kiszámíthatatlan közötti különbség fényében, egyfajta szürke övezetsorban áll. Ennek során, bármennyire is próbálkoznak szilárd határokat vonni e kettősségek közé, a határvonalak igen gyakran ingatagok. És éppen ez a dinamika teszi, hogy az erőszak racionális irányításának bármilyen irányvétele kockázatos, és főleg nehezen ellenőrizhető.⁶ Ezzel magyarázható, hogy még azokban a rendszerekben is, amelyekben a lehetséges erőszakot igyekeznek a peremre szorítani, az mindig *visszatérhet* a középpontba. Ez a visszatérő jelleg az erőszakot potenciálisan veszedelmessé teszi az erőszak irányítóit, az azt racionális keretek közé szorítani szándékozók számára. Ezért kell megfigyelnünk, hogy az erőszak gyakorlása veszélyeztetheti a hatalmat, és hogy azokat a magabiztos politikusokat, akik meg vannak győződve arról, hogy ellenőrizhetik az erőszakot, maga alá gyűrheti az irányíthatatlan erőszak. Az erőszak tehát állandó veszélyt jelent az uralkodók hatalmára, paradoxális módon az erőhatalomra való utaltság éppen azt jelzi, hogy az uralkodó réteg *már* nem bízik saját hatalmában, vagy azt, hogy az alattvalók úgy érzik, hogy a hatalom ingataggá válik, és képtelen ígéreteit megvalósítani. Vajon a hatalomtartók nem állítják-e manapság (és máskor is) a mikroerőszak különféle végrehajtóival kapcsolatban, hogy megszegték a szabályokat, hogy zavargásokat, káoszt és fennakadást okozva kiléptek a rendszerből, és hogy tévesen értelmezték az ő üzeneteiket? Nem arról beszélnek-e, hogy az erőszak megsérti az általuk felállított normákat?

Foglalkoznunk kell az állam, a háború és az erőszak viszonyának kérdésével is. Emlékeztetnünk kell azokra a törekvésekre, hogy a modern állam az ideális területi függetlenség megtestesítőjeként erősödjön meg, ami magában foglalja, hogy a racionalizált központi bürokrácia az adott területen monopolizálja a szervezett erőszakot. Az államapparátus represszív fejlődése a társadalmi megbékélés szerepét játssza, mégpedig olyan mértékben, amelyben a polgárok közötti új viszonyok kialakulnak, s ennek megfelelően az erőszak új értelmezése is. Természetesen, a kényszer szervezettségének az a feladata, hogy érvényesítse az állam kialakulását, és hogy szilárdságot adjon

⁶ Csupán futólag emlékeztetek arra a tényre, hogy az erőszakot antropológiailag nem lehet mechanikusan magyarázni, mert átcsúszik utilitárius magyarázatba, a jólét sohasem volt az erőszak akadály. Még mindig érvényes: P. Clastres: *Archeologie de la violence*, Libre, 1977, 1, 171.

az uralkodáshoz. Ezenkívül, az állam monopóliumának köszönhetően, az erőszak, ahogy láttuk, elfogadhatóra és elfogadhatatlanra oszlik meg. Hogy a háború és az állam között szoros összefüggés van, és hogy a modern erőszak a politikai autoritásnak van alárendelve, azt egyértelműen állítja Tilly kiélezett meghatározása a történelmi elemzésben, amely az államot kölcsönös viszonyba állítja a háborúval: az állam teremti meg a háborút, s a háború hozza létre az államot. Az erőszak monopóliumát ugyanis az állam a háború által biztosítja, amely ugyanakkor a nép mozgósításának a folyamata is, végül pedig a nemzet szubsztanciája is a háborúban alakul ki. Ugyanis a korábbi háborúk (vallásháborúk, vagy az egymást fedő szuverenitások miatt kitért háborúk) a XIX. században a nemzetállam egymáshoz való viszonyulásáivá válnak.⁷

Emellett, amint az Szerbia kapcsán is észlelhető, kulcsfontosságú mozzanat a körülmények *kétértelműsége*, amely az állam és a háború közötti viszonyhoz fűződik. A háború ugyanis hatékony eszköze lehet a nemzet reprodukciójának, a nemzeti folytonosság biztosításának mediátoraként is, de a háború a degradációjának az okozója is lehet, rövid és hosszú távú következményeket illetően. Ezt a kétértelműséget nem lehet megszüntetni, és elég lesz, ha pillantást vetünk a kilencvenes évek szerbiai helyzetére: az állam a hatalmi elitnek eszközévé válik, az állam és a „rendszer” egybeolvad, szüntelenül keveredik az adminisztráció és az állam, a „rendőrségi irányítás” és a politika, bővül a klientelizmus, az uralkodás cézári kódjai jutnak érvényre, a pénzügyi oligarchia kialakulása (amely az évezred végén mindinkább nyilvánítja az elégedetlenségét a rezsimmel kapcsolatban), az állam szövetségének a romlása. A kilencvenes évek szerbiai tapasztalatainak tanulsága alapján azt látjuk, hogy az állam gyengül a háború gerjesztése alkalmával. Mindezekre a mozzanatokra vissza kell emlékeznünk, amikor a háborút mint generátort és mint az erőszak „igazolásának” médiumát mérlegelve a nyolcvanas évek végének szerbiai helyzetét elemezzük, és amikor a háború hosszú távú következményeivel foglalkozunk. Abban az időben ugyanis már formát ölt (legalább) annak a lehetősége, hogy háborúval biztosítsák a nemzet „erejét”, még ha területközpontú háborúval is, amely körülhatárolná a nemzetközpon-
tú ihletésű térképeken megrajzolt területeket. Ha ugyanis szemügyre vesszük Milošević taktikáját, amellyel megszerzi a Jugoszláv Néphadsereg, a főparancsnokság, az államelnökség és a többi szövetségi intézmény feletti ellenőrzést, megerősödik a meggyőződésünk a háború kockázatával szembeni

⁷ Ch. Tilly: *War-Making and State-Making as Organized Crime*, in P. Evans, D. Rueschmeyer, T. Skocpol (eds.): *Bringing the State Back In*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, 170. Újabb vonatkozó mű: M. Kaldor: *Nationalism and Globalisation*, Nations and Nationalism, 2004, 10 (1/2), 161–177. Kaldor jelentős mértékben hivatkozik éppen az ex-jugoszláviai tapasztalatokra.

felkészültségről. Más szóval, reális lehetőségként előrelátták, hogy háborúval átszabják a meglévő berendezést, és végül is a háború mindig a lehető legnagyobb erőszak. Ami azonban itt lényeges volt, az a legitim erőszak (hadsereg) gyakorlása feletti „védnökség” érvényesítése.

Nem kisebb jelentőségű az állam intézményes és funkcionális dimenziói közötti feszültség ténye sem. Az állami intézmények fennmaradhatnak, annak ellenére, hogy kisebb mértékben, vagy egyáltalán nem valósítják meg a funkcióikat (persze, ha az imént bemutatott módon értelmezzük őket). Mert, még ha hivatkozhatnánk is az állam dezintegrációjára mint az erőszak okozójára, nem feledkezhetünk meg az állam ágenseinek konstitutív szerepéről, akik végrehajtják a feladatokat, lehetővé teszik az erőszak átvitelét, megfelelő fegyveres eszközöket biztosítanak a félkatonai alakulatoknak (Szerbia területén kívül), továbbítják a pénzügyi alapokat a fegyveres tevékenységek végrehajtásához. Saját transzmisszióikkal éppen ezek az állami ügynökök járulnak hozzá, hogy a strukturális erőszak diffúz erőszakká váljék a „terepen”. Ezért bizonyulnak tévesnek azok a mentegetőző okfejtések, amelyek a jugoszláv háborúk kapcsán káoszt, zűrzavaros szituációt emlegetnek. Nem kétséges, hogy a végrehajtók esetében megannyi sajátos motívumot, alkalomadtán koherensnek nem minősíthető ösztönzőket lehet megragadni, de *a kontextus egésze* a szervezetség nyomait mutatja.⁸

Etnikai licitálás és erőszak

Szerbia esetét elemezve, Gagnon az etnikai licitálás ismert jelenségével foglalkozott.⁹ Ez a jelenség akkor tűnik fel, amikor megvan az „etnikai projektumok” nyilvánosságra hozatalának a lehetősége, és amikor konkurencia alakul ki az „etnikai kártya” megjátszásának vonatkozásában. Ennek során a versengés lényege az ellenfél megvádolása azzal, hogy túlságosan „puhán” védi az etnikumot, hogy lemarad az etnikai érdekek radikális képviselőinek szükségességét illetőleg. Ugyanennek a szerzőnek az álláspontja, hogy az etnikai licitálás nem tükrözi az ex-Jugoszláviában levő állapotot, amennyiben persze, a helyzetet a miloševići rezsim perspektívájából szemléljük. A szerb elitek erőszakot kezdeményeztek, mint az etnikai kérdések megoldásának lehetséges médiumát, s a „problémát” az etnikai ellentmondások szövevényében helyezték el, mondja Gagnon, de nem a mozgósítás céljával, hanem ellenkezőleg, a „népesség” demobilizálásának kontextusában. Ami-

⁸ C. Sorabji, A Very Modern War: Terror and Territory in Bosnia-Herzegovina, in Hinder, R. and Watson H. E. (eds.) *War: A Cruel Necessity? The Bases of the Institutionalized Violence*, London, 1995, 80-99. M. Levene, *The Changing Face of Mass Murder*, Unesco, 2002.

⁹ V. P. Gagnon: *Ethnic conflict as demobilizer: the case of Serbia*, Inst. European Stud. Working Paper No. 96.1. Inst. European Stud., Cornell Univ., 1996.

kor az eliteknek a lakosság nyilvános támogatására volt szükségük, akkor az „alálícitáláshoz” folyamodtak, vagyis önmagukat az etnikai érdekek puhább képviselőinek tüntették fel. Az elemzés többszörösen értékes, mert fényt vet arra a mozzanatra, amelyet gyakran elhanyagolnak, pedig lényeges az erőszak perspektívájában is. Az elemzés pontos, mert Milošević pártjának a nyilvános retorikájában valóban felismerhetjük az „alálícitálás” elemeit és a demobilizálásra való utalás effektusait. A közvéleményhez fordulás ilyen módszerében az „én kevésbé vagyok rossz, mint mások” rejtett retorikája azonosítható, különösen „jobb oldali ellenzékével” szemben, amelyet a sajtóban olykor démoni színben tüntettek fel. Ezenkívül, az erőszak nyilvános említése kétélű dolog, sohasem szabad alábecsülni azok kelletlenségét, akik etnikailag ugyan mozgósítottak, de az erőszakot tartózkodva fogadják el, vagy pedig meghatározott pillanattól kezdve egyáltalán nem fogadják el, különösen, ha szembesülnek az erőszak gyakorlásának következményeivel. Milošević együttesének, amely felett a háttérből az ő személye uralkodott, e retorikai fellépését is a tágabb dramaturgia körében érdemes elemezni. A demobilizációs effektusok kialakítására irányuló szándékról csak azt követően lehet szó, miután megszerezték a hatalmat, amelyet megszemélyesítenek, és karizmatikus kódokkal szilárdítanak meg. A demobilizáció tehát ciklikusan következik a mobilizáció ösztönzése után, mert a megítélés szerint e demobilizációs effektusokkal lehet konzerválni a hatalmat. Továbbra is azonban nyílt kérdés, hogy ebben az esetben milyen mértékben lehet a licitálás gyakorlatáról beszélni. A miloševići rezsim ugyanis utánzási hajlamot mutatott a politikai színtér más szereplői által hangoztatott területközpontú-etnikai projektumok átvételével. A politikai versengés dimenziói is vitathatók, mert jobboldali opponensei túlságosan is az ő irányítása alatt voltak, és ez a helyzet sok elemzőben olyan benyomást keltett, hogy Milošević a nemzeti érdekek kemény, szélsőséges változatát más szereplőkhöz „seperte”, hogy konzerválhassa a meglévő viszonyokat. Tehát, úgy gondolom, hogy a demobilizációs effektusok, akár a nemzetvédelem puhább változatának hirdetése, amelyek kétségtelenül észlelhetők, a kilencvenes években az erőszakkal irányító rendszerhez tartoznak. Végül, az otthon alkalmazott „puhább” erőszak retorikáját kombinálni lehetett a kívül alkalmazott „kemény” erőszakkal, legalábbis meghatározott ideig, vagyis addig a pillanatig, amikor a nemzetközi nyomás következtében a fellépés ellentétes hatású eredményeket kezdett felmutatni.

A kilencvenes évek tapasztalatai arra készítetnek bennünket, hogy ismételten megállapítsuk: a háborút többé nem lehet a harc, a „csata” perspektívájából meghatározni. A központi helyet az erőszak foglalja el, különleges jelentést kapnak azonban az üzenetet hordozó jelképes formák és az erőszak tárgyát képező civilek. Az erőszak hordozóinak fellépése arra is figyelmeztet bennünket, hogy olyan dramaturgiáról van szó, amelynek teátrális dimenziói

vannak. A dramaturgia, amelyet az ellenféllel szemben alkalmaznak, aki a szereplő erőszakos érvényesülésének tárgyává válik, összekapcsolódik a tiszta területek és az etnikai lekerekítettség létrehozásának szándékával. Az ex-Jugoszlávia területén megnyilvánult erőszak is kínzásokhoz, mészárlásokhoz, expedíciókhoz, „etnikai tisztogatásokhoz” kötődik, amelyekben nem várható visszaható tevékenység, azaz az ellenfél reaktív viselkedése. A hódító akciók és erőszakos fellépések általában egyirányúak, és nem kölcsönhatásúak. Azonban itt is érvényes a korábbi megjelölés, hogy az erőszak a rendszer és a rendszertelenség, a szabályozás és a szabályozatlanság között helyezkedik el. Végül, ha visszamenőleg szemléljük az erőszak különféle formáit, a fejlett infrastruktúrát, világosan előtűnik az erőszaknak a megtervezett *lehetősége*, s a szervezettség jellegéről árulkodnak az erőszakos cselekmények, amelyek a háború alatt táborokban és az erőszak más színhelyein megnyilvánult mindennapi erőszak sokkal diffúzabb, kapilláris formáihoz kötődtek.

Voltaképpen nyilvánvaló, hogy Jugoszlávia az erőszak jegyében állt, amelynek *potenciális* formái különfélék voltak: erőszakos határmódosítás a hadsereg segítségével, amiről titokban tárgyalnak, a félkatonai alakulatok felfegyverzése, fegyveres lázadások szítása, az erőszak alkalmazásához szükséges eszközök rendelkezésre bocsátása stb. És ha érvényes, hogy megtörtént *az erőszak demokratizálása*, akkor nyilvánvalóan szükséges, hogy erőszakkal igazgassanak. Ha előbbre mozdulunk, vajon nem azt látjuk, hogy a kilencvenes években Milošević rezsimje, a hivatalos retorikában tagadva, hogy Szerbia háborúban lenne, a „hátszágban”, például Vajdaságban, az erőszak stratégiai „irányításával” manőverezett, olykor a politikai intézmények kifejezett jóváhagyásával, olykor pedig az erőszak alkalmazásának szításával? Vajon a rezsim fellépésének „húzd meg, ereszd meg” taktikája nem termelt-e szüntelenül erőszak többletet? Vajon az erőszak, amelyet az álkatonai alakulatok és egyebek által próbáltak beprogramozni, nem „ömlött-e át” mind térben, mind időben olyan kontextusokba is, ahol talán nem volt betervezve? Vajon nem annak nehézségéről van-e szó, hogy az erőszakot maradéktalanul beépítsék bármely stratégiába? Vajon az erőszak, amelyet eredetileg a rendszerbe építettek bele, nem okozott-e minduntalan rendezetlenséget?

Az erőszak kockázatáról beszéltem, és arra gondoltam, hogy az erőszak megvalósulása mindig veszélybe helyezi a hatalom reprezentánsait. Nem mond ez ellent annak a másik megjegyzésemnek, hovatovább írásom címének, amely az *előre* igazolt erőszak tényét hitelesítette? Sőt, mi több, egyetértetek M. Mann-nal, amikor azt mondja, hogy az etnikai erőszak, a tömegmészárlás nagyon ritkán képezi az eredendő, és főképp az *egyetlen* célkitűzést, szándékot. A mértékeket felülmuló erőszak valamilyen értelemben mindig a B vagy a C terv részeként kerül napvilágra, amikor az erőhatalom már nem bizonyul elegendőnek – ami nem csökkenti a tervezők felelősségét, és nem

is kérdőjelezi meg a szándék jogilag is szankcionálható létezését. Tehát, látnunk kell, hogy a megelőző erőszak-igazolás és a megvalósulás között nem húzódik egyenes sugárút, ellenkezőleg, ezen út irányvonala bizonytalan, és nincs híján véletlenszerű eseményeknek, kontingens fordulatoknak.

Lényeges, hogy az erőszaknak megvan a saját dinamikája, ami azt jelenti, hogy az erőszak nem csupán valamelyik szakasza az adott konfliktusnak, hanem maga is gerjesztője a konfliktus folyamatának.¹⁰ Az ex-Jugoszláviában megnyilvánult mértéktelen erőszakra való reagálást tipikus képletek kísérték, premodern mozzanatokhoz kötődve, amelyek szerint az önmagukba záruló etnikai egységek neotribális megnyilvánulásáról és a premodern barbárság eszeveszett visszatéréséről van szó. Az ilyen megközelítés azonban figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az erőszakot etnopolitika, amely etnikai csoportok kiirtását célozta meg, éppen a XX. századra volt mélységesen jellemző, és hogy ezt egyáltalán nem lehet „megszelídíteni” a premodernség címkéjének felragasztásával. Ezért, teljességgel elfogadhatónak találok azokat a beállítottságokat, amelyek azt helyezik előtérbe, hogy az etnikai erőszak, a tömegmészárlás nem pre-modern, nem „primitív” őrjöngés, ellenkezőleg a modernitás bizonyos szerkezeteiből szakad ki... Mint ahogy, félrefognánk, ha megelégednénk az egyének pszichológiailag hangolt motívumok, az erőszakcselekvések motivációs szerkezetének kitartó elemzésével. Nem, a tömegmészárlás mozgásrendje felfedhetetlen a hatalom és az erőszak elegyének értelmezése nélkül. Az etnikumnak bizonyos területről való eltávolítása (etnikai tisztogatás), a genocídium (bűncselekmény, amely más etnikumok destrukciójára, kulturális létének és emlékezetének az eltörlésére irányul), a politikai összetűzések nemzetivé tétele igencsak a modern narrációhoz tartozik. És vajon az etnikai tisztogatás nem okozott-e számos XX. századi esetben visszafordíthatatlan változásokat a társadalmi valóság módosításával?

Az etnikai gyűlölet, mint ismeretes, *mimetikus* dimenziókat mutat, egyfajta mimetikus erőszaknak a része. A konfliktusban álló csoportok gyakran hasonló lépéseket tesznek, csak más irányban. Az etnikai erőszak ilyen értelemben annak a jelenségnek a jegyében történik, amelyet „mimetikus adioforizációnak” neveznek. Ez utóbbi kifejezés bizonyos alanyok morális értelemben vett semlegesítését jelöli, más szóval meghatározott szubjektumok semlegessé vagy irrelevánssá tételét e szó erkölcsi vonatkozásában. Az ex-Jugoszlávia esetében a széthullás és a mítoszteremtő politika effektusainak kialakulása helyezte üzembe a mimetikus adioforizációt.¹¹

¹⁰ Valaki szememre vetheti, hogy az erőszakot csupán egy aspektusban mutatom meg. Ebben bizony lehet igazság, mert tudom, hogy vannak olyan szituációk, amikor az erőszak társadalmi összetartó erőként jelenik meg. R. Girard elmélete az áldozatról erről szól. Ebben az irányba nem mozdulok el, mert szétfeszítené írásom kereteit.

¹¹ Az adioforizáció fogalmához lásd: Baumann, *ibid.*, 149.

Milyen tanulságok vonhatók le? Azt gondolom, hogy Jugoszlávia szét-
hullása alkalmával kitörő erőszak nem szolgált gyökeres újdonságokkal, in-
kább beleilleszkedett a modernitás tömegmészárló eseményforgatagába. Ez
azonban nem jelenti azt, hogy hiábavalóan foglalkozunk vele. Mert megannyi
belátást von erős fénybe, fontos távlatokat erősít meg.

*

Kant az örök békéről szóló ismert könyvében, lábjegyzetben ugyan, de
javaslatot tesz, amely utópikus dimenzióival emlékeztetőül szolgál. A háború
befejezése után, amikor megkötik a békeszerződéseket, a hálaadás napján
ki kellene jelölni a vezeklés és bűnhődés napját is, amikor kegyelemért kö-
nyörognének az égtől, *az állam nevében*, mert tudatában kell lenniük a rájuk
nehezedő bűnösségnek. Az „annyi emberi boldogság megsemmisítése felett a
háború során kinyilvánított öröm” ténye – ez az alapvető erkölcsi oka annak,
hogy Kant érdemesnek tartja lábjegyzetben kiélezni a kérdést, hogy a hábo-
rú „mint barbár eszköz” az állam jogainak megerősítésére szolgál. Kantnak
ezen, a fő szöveg alá helyezett megjegyzését, lehet a háború összes résztvevő-
jének címezni, lehet más megállapításaival összehasonlítani, de az bizonyos:
Kant számára teljesen világos, hogy a háborúk nem érnek véget a szerződések
megkötésével. Igaz, hogy Kant nem ad útmutatást arra vonatkozólag, ki a
hordozója ennek a kollektív gesztusnak. Felsejlik azonban annak a lehetősé-
ge, hogy a háború utáni időszak a háborúnak más eszközökkel való folytatása
marad. A be nem fejezhető háború – ez az a veszély, amit kiolvashatunk
Kant megjegyzéseiből, vagyis a háború, amelynek jelei túlterjednek magán
a háborún.

